

УДК 159.955.4

Ольга Воронова

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПОНЯТТЯ РЕФЛЕКСІЇ

На сучасному етапі реформування системи національної освіти в Україні пріоритетним завданням є підвищення професійної підготовки майбутніх педагогів, у тому числі фахівців дошкільного профілю. Адже рівень їхньої готовності до педагогічної діяльності позначається на успішності процесу навчання та виховання дітей дошкільного віку. Внесення змін до законодавства про обов'язковість дошкільної освіти означає підвищення інтересу з боку держави до формування особистості дитини, розвитку її творчих здібностей, набуття нею соціального досвіду, вміння перебувати в колективі (бути членом колективу, дотримуватися встановлених у ньому правил і водночас зберігати свою індивідуальність), що сприятиме психологічній підготовці дитини до майбутнього навчання у школі. Отже, в сучасних умовах, коли освіта набуває високого статусу вже зі своєї першої ланки – дошкільної, зростає роль педагога-вихователя. Це викликає потребу в підвищенні вимог до якості підготовки майбутніх вихователів.

Ряд робіт присвячено дослідженню різних аспектів професійної рефлексії: теорії про вплив рефлексії на розвиток особистості (О. Анісімов, В. Давидов, А. Зак, Є. Ісаєв, Л. Максимова, Н. Мішанина, Р. Павелків, С. Рубінштейн, В. Семиченко, В. Слободчиков, Є. Смирнов, Г. Щедровицький); вчення про співвідношення та взаємодію внутрішніх і зовнішніх чинників становлення свідомості та самосвідомості особистості (Г. Костюк, І. Булах); вчення про рефлексивну регуляцію розумових дій (В. Зарецький, Ю. Кулюткін, І. Семенов, М. Смульсон, С. Степанов, Ю. Швалб); теорії, які визначають сутність пізнавальної активності та закономірності її розвитку в процесі учіння (Л. Виготський, І. Зязюн, Г. Костюк, О. Леонтьєв, І. Лернер, С. Максименко, Н. Менчинська, В. Моляко, С. Рубінштейн, І. Сеченов, О. Скрипченко та ін.)

Водночас питання, що розкривають рефлексивний зміст професійної діяльності педагогів сучасної дошкільної освіти, залишаються недостатньо вивченими, не зважаючи на те, що сучасне дошкілля потребує фахівців, здатних до нестереотипних способів роботи, відповідальних за власні рішення, професійно мобільних, творчих і готових до професійної діяльності.

Мета дослідження – узагальнити та систематизувати концептуальні підходи до поняття професійної рефлексії. Відповідно до мети було проведено теоретичний аналіз професійної рефлексії в науковій літературі, виявлено її психологічні особливості й умови розвитку.

Рефлексія є особливо актуальною для працівників педагогічної сфери.

Н. Устинова як обов'язку умову керування розвитком творчого потенціалу педагога та вихователя визначає саморефлексію (самопізнання, самоаналіз, самооцінку, саморегуляцію, самовиховання) у його творчій діяльності. Педагогічна рефлексія є однією з передумов розвитку творчої особистості, що здатна до: рефлексії, яка характеризує здібності педагога-вихователя до самопізнання, самовизначення й осмислення ним свого духовного світу, власних дій і станів, ролі та місця у професійній діяльності; саморозвитку як творчого ставлення індивіда до самого себе, створення ним самого себе у процесі активного впливу на зовнішній і внутрішній світ із метою його перетворення; самоактуалізації як фактора безперервного прагнення особистості до якомога повнішого виявлення та розвитку своїх особистісних можливостей; професійного самовдосконалення, яке здійснюється у двох взаємопов'язаних (і разом із цим відносно самостійних процесах) формах: самовиховання – цілеспрямована діяльність особистості щодо систематичного формування та розвитку в собі позитивних і усунення негативних якостей особистості відповідно до усвідомлених потреб та соціальних вимог в особистісній стратегії; розвитку, оновлення й удосконалення наявних у вихователя знань, умінь і навичок із метою досягнення бажаного рівня професійної компетентності.

Отже, педагогічна рефлексія – це не просто знання чи розуміння суб'єктом самого себе, а й з'ясування того, як інші (вихованці, батьки, колеги) знають і розуміють «рефлексуючого», його особистісні особливості, емоційні реакції та когнітивні уявлення. При цьому важлива постанова (готовність, налаштованість) педагога на постійний «зворотний зв'язок», на вміння інтерпретувати отриману інформацію з позиції вихованця, оцінювати результативність і доцільність педагогічних рішень, які він приймає, навчально-виховних завдань і соціально-психологічних ситуацій. Саме це і є найважливішою умовою розвитку професіоналізму педагога-вихователя.

Рефлексія – це здатність зосередитись на собі самому й опанувати самого себе як об'єкт, який має своє специфічне значення – здатність пізнавати самого себе. Отже, рефлексію педагогічної діяльності треба розглядати як якість, властиву всім, хто здійснює таку діяльність.

Чим вищий рівень рефлексивних умінь, тим вищий загальний рівень культури професійної педагогічної діяльності. Найвищий характеризується критичною й адекватною оцінкою різноманітних сторін власної особистості й діяльності, чітким розумінням причин своїх творчих успіхів і невдач, передбаченням розвитку в себе нових якостей. Рівень рефлексивної саморегуляції педагога відповідає його професійній майстерності та є психологічною основою його педагогічної творчості. Розрізняють такі рівні педагогічної рефлексії: репродуктивний – педагог-вихователь може викласти, представити послідовність своїх навчальних і виховних дій на природній, життєвій мові. При цьому освітянин: не вміє оцінити актуальність і складність педагогічних проблем; вважає будь-яке педагогічне завдання таким, яке легко розв'язати; поведінку й інтелектуальний рівень вихованців оцінює суб'єктивно (подобається – не подобається); аналітичний – педагог вміє проаналізувати свою навчальну та виховну діяльність відповідно до того алгоритму, який освоїв на даний момент. При цьому правильно використовує найбільш відомі категорії психолого-педагогічних наук, здійснює цілеспрямоване педагогічне спостереження, вміє розробляти (проекувати) та коректувати навчально-програмну документацію, оцінює діяльність вихованців за їх результатами; прогностичний – освітянин вміє: самостійно вичленувати та формулювати педагогічну проблему, адекватно оцінювати її актуальність і складність; обирати методику аналізу педагогічного процесу з кількох відомих йому; використовувати для аналізу виховної та навчальної діяльності загальнонаукові методи, наприклад, системний підхід. На основі проведеного аналізу окреслює шляхи, методи та засоби педагогічного впливу. А застосування загальнонаукових методів дозволяє прогнозувати результати цього впливу з більшою чи меншою точністю; філософсько-конструктивний – педагог визначає соціальні, загальнолюдські смисли своєї діяльності.

Таким чином, важливе значення для педагогічної психології має узагальнення концептуальних підходів до вивчення поняття рефлексії.

За Л. Лідак, доцільно виокремити цілісну наукову модель рефлексії відповідно до різних її об'єктів. Вона складається з таких компонентів: культурно-історична рефлексія, суб'єктно-особистісна рефлексія.

Культурно-історична рефлексія виступає як універсальна структура, що визначає еволюцію наукового знання у філогенезі суспільства (І. Ладенко, М. Каган, Г. Щедровицький та ін.). Вона орієнтована як на фундаментальні дослідження, так і на галузеві напрями. Як прави-

ло, вона носить об'єктивний характер. Культурно-історична рефлексія поділяється на соціально-історичну, філософсько-методологічну і теоретичну [4].

Соціально-історична рефлексія спрямована на усвідомлення подій і явищ громадського життя, що зробили вплив на рух наукової думки в конкретний історичний момент і розробку кардинальних проблем наукового знання.

Філософсько-методологічна рефлексія припускає звернення до світоглядних основ науки, спрямована на пізнання і перетворення дійсності, конструювання методів, конкретизацію категоріального і понятійного апарата, пояснення тих або інших концепцій, ретроспективний і прогностичний опис існуючих парадигм.

Теоретична рефлексія перебуває в тісній єдності з філософсько-методологічною рефлексією. Вона припускає усвідомлення теоретичних і експериментальних даних на різних етапах розвитку науки, інтеграцію знань, класифікацію й осмислення логічних побудов.

Технологічна рефлексія має прикладний характер, орієнтований на практику, перевірку гіпотез через практичну діяльність або спеціально організований експеримент.

Суб'єктно-особистісна рефлексія педагога виступає в якості онтогенетичного прояву людини у професії та професійному мисленні (А. Брушлинський, П. Гальперін, В. Дружинін, Е. Зеєр, Е. Клімов, Ю. Кулюткін, А. Маркова, В. Сластьонін, П. Сухобська, Л. Регуш, А. Щербачков та ін.), психології особистості (К. Абульханова-Славська, В. Слободчиков, К. Котова, А. Петровський, Є. Шиянов та ін.), психології спілкування й міжособистісних відносин (Г. Андрєєва, А. Бодальов, Л. Петровська й ін.). Отже, суб'єктно-особистісний підхід щодо вивчення рефлексії дозволяє виокремити такі напрями психологічних досліджень: професійний, кооперативний, комунікативний, особистісний.

Професійна рефлексія – рефлексивна сторона самосвідомості, яка є розумовим процесом, орієнтованим на внутрішнє «Я». Усвідомлення й оцінка власного «Я» стимулює психічну й інтелектуальну активність, сприяє розвитку механізмів самовдосконалення та самореалізації. Це своєрідна форма розумової діяльності людини, що розкриває специфіку його духовного світу, схильність до аналізу власних можливостей і переживань (А. Асмолів, Б. Братусь, А. Мудрик, І. Кон, В. Зінченко, А. Петровський, В. Петровський, І. Котова й ін.).

У роботах Г. Андрєєвої, А. Петровського, Б. Ананьєва, А. Бодальова й інших стверджується, що рефлексія здійснює критичний і ретро-

спективний аналіз досягнень особистісного зростання. Вона бере участь у корекції способів спілкування (А. Леонтьєв, Я. Коломінський, Б. Паригін, А. Реан, С. Швирєв та ін.), сприяє творчому пошуку й удосконаленню професіоналізму (Е. Зеєр, Б. Климов, А. Маркова й ін.).

У ряді наукових праць рефлексія розглядається як сукупність трьох психологічних складових: когнітивної, емоційно-оцінної та поведінкової, у рамках яких формуються реальне, ідеальне та дзеркальне «я» (А. Ємельянов, Н. Гуткіна, А. Холмагорова, В. Зарецький та ін.).

Кооперативна рефлексія дозволяє людині бути прийнятою суспільством, здійснювати свій внесок у зміст діяльності референтної групи, координувати професійні позиції з іншими учасниками трудового процесу (Н. Алексеєв, В. Рубцов, А. Тюков та ін.).

Комунікативна рефлексія близька до кооперативної. Інтерактивна взаємодія у процесі спілкування виступає як спосіб актуалізації відносин. Психологічна динаміка спілкування, що дозволяє встановлювати і підтримувати контакти, здійснювати обмін інформацією, підтримувати взаємодію та взаємовплив один на одного, сприяє реалізації й формуванню нового рівня відносин. Саме відносини є, у першу чергу, об'єктом суб'єктно-особистісної рефлексії, саме вони дозволяють коректувати зміст, стиль, форму спілкування (Б. Баєв, А. Бодальов, А. Леонтьєв, В. М'ясищев, В. Панфьоров, Б. Паригін та ін.) [2].

Варто звернути увагу і на соціально-психологічний аспект у вивченні рефлексії, що проявляється у процесі спілкування. Ряд авторів визначають рефлексію, що функціонує у процесах спілкування, як відображення людиною внутрішнього світу інших людей (К. Данілін, Е. Смірнова, А. Сопіков та ін.). За твердженням різних науковців, рефлексія – це: специфічна якість пізнання людини людиною, коли суб'єкт сприйняття реконструює у власній свідомості елементи внутрішнього світу інших людей – об'єктів сприйняття (за К. Даніліним); процес дзеркального відображення людьми один одного (за Г. Андрєєвим); відображення внутрішнього світу партнера по взаємодії (за В. Козиєвим).

Особистісна рефлексія пов'язана з переосмисленням «образу Я», прийняттям цінностей (у тому числі професійних), розвитком само-свідомості, що детермінує зміну індивідуально-мотиваційної позиції (Н. Гуткіна, Ю. Кулюткін, Ф. Патакі, А. Реан, В. Столін та ін.).

У дослідженнях багатьох авторів представлені різні аспекти особистісної рефлексії. У роботах О. Леонтьєва, В. Давидова відзначено, що рефлексія бере участь у регуляції різних видів діяльності, насамперед

інтелектуальної. В. Давидов вважає, що формування «у ході виконання навчальної діяльності теоретичної (змістовної) рефлексії визначає істотну перебудову всієї пізнавальної й особистісної сфери» [4].

А. Петровський і М. Ярошевський правомірно визначили шість позицій особистісної рефлексії. Три з них представляють самовідчуття суб'єктів і три – відчуття, що виникли під впливом іншої людини.

Перша позиція визначається реальним місцем суб'єкта в дійсності. Друга – суб'єкт і бачення самого себе. Третя – це бачення суб'єкта іншими людьми. Іншими словами, рефлексія є «дзеркальним взаємним відображенням суб'єктами один одного». Погляди А. Петровського та М. Ярошевського на проблему особистісної рефлексії збігаються з «теорією дзеркального «Я» Ч. Кулі. Власне «Я» залежить від думок навколишніх, від того, якою особистістю здається іншій авторитетній людині, як інші оцінюють її, й, нарешті, яка власна самооцінка, внутрішнє відчуття особистих можливостей і досягнень.

Рефлексія – це осмислення індивідом соціальних реалій у процесі соціалізації на основі життєвого досвіду [5]. Рефлексія заснована на прагненні особистості порівняти себе з іншими. Це самотній спосіб життя та виходу за межі безпосереднього. Рефлексивне знання про себе залежить від норм суспільства, соціокультурного оточення, системи відносин і навчання, у яких здійснюється основна життєдіяльність людини.

Велике значення мають дослідження проблеми рефлексії П. Сорокіним. Обмін інформацією (науковими ідеями, вольовими імпульсами, емоційними відчуттями, діловими пропозиціями) будується, насамперед, на самовідчуттях, що дозволяють людині прогнозувати модель поведінки й особистісного зростання.

В. Лефевр, розглядаючи рефлексію, підкреслював, що людина у процесі спілкування здатна стати в позицію «контролера», «спостерігача», «дослідника» у двох варіантах. У першому випадку людина займає позицію стосовно себе, своїх дій, вчинків, думок; у другому – стосовно іншого. Науковець уперше ввів поняття «рівень рефлексії» і «рефлексивна система». Рівнів рефлексії в людини може бути стільки, скільки він може здійснити кроків, охоплюючи і по-новому відображаючи на кожному наступному кроці зміст попереднього. В. Лефевр у своїй графічній моделі рефлексії виділив ранги: суб'єкта, образ суб'єкта (суб'єкт бачить самого себе) і модель («образ себе в образі себе», тобто суб'єкт бачить себе). Під «рефлексивною системою» він розуміє таку організацію й функціонування рівнів рефлексії, яка подібна «системі дзеркал, що багаторазово відображають один одно-

го як для діади взаємодіючих один з одним людей, так і для однієї людини» [3]. Тобто рефлексія – це процес подвоєного, дзеркального взаємовідображення суб'єктів, змістом яких виступає відображення особливостей один одного [3].

Узагальнивши вище викладений матеріал, можна зробити висновок, що у дослідженнях педагогічної психології чітко формулюється поняття «рефлексія». Дослідники, які займалися вивченням даного феномена, починають диференціювати рефлексію на різні види залежно від досліджуваних об'єктів. Виокремлюються наукова рефлексія (І. Ладенко, М. Каган, Г. Щедровицький та ін.); професійна рефлексія (О. Асмолов, Б. Братусь, В. Петровський, А. Мудрик, А. Петровський та ін.); кооперативна рефлексія (Н. Алексеєв, А. Тюков, В. Фляків та ін.); комунікативна рефлексія (Б. Баєв, О. Бодальов, В. М'ясищев та ін.); особистісна рефлексія (Н. Гуткіна, Ю. Кулюткін, А. Реан, В. Столін, О. Леонтьєв та ін.).

У психологічних концепціях рефлексія, незалежно від об'єкта вивчення, спрямована на самопізнання людиною самої себе, аналіз своїх дій та учинків відповідно до особливостей сфери людської діяльності, у якій вона проявляється.

Посилання:

1. *Банищикова, Т. Н.* Профессиональная деятельность психолога в работе с педагогическим коллективом : уч.-метод. пос. / *Т. Н. Банищикова, Ю. П. Ветров, Н. П. Клушина* / под ред. проф. *Ю. Л. Ветрова*. — М. : Книголюб, 2004. — 352 с.
2. *Горянина, В. А.* Психология общения : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. / *В. А. Горянина*. — М. : Изд-ский центр «Академия», 2002. — 416 с.
3. *Лефевр, В. А.* Рефлексия / *В. А. Лефевр*. — М. : «Когито-Центр», 2003. — 496 с.
4. *Лидак, Л. В.* Педагог как объект научной психологии / *Л. В. Лидак*. — Ставрополь : Кн. Изд-во, 2000. — 189 с.
5. Психологический словарь / под общ. ред. *А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского*. — 2-е изд. испр. и доп. — М. : Политиздат, 1990. — 494 с.

References (transliterated and translated):

1. *Banshchikova, T. N., Vetrov, Yu. P., Klushina, N. P.* Professional'naiia deiatel'nost' psihologa v rabote s pedagogicheskim kollektivom : Uchebno-metodicheskoe posobie (The professional activity of the psychologist working with teaching staff : Tutorial). / Ed. by *Yu. P. Vetrov*. Moscow, 2004. 352 p.
2. *Gorianina, V. A.* Psihologiya obshcheniya : Ucheb. posobie dlia stud. vyssh. ucheb. zavedeniy (Communication Psychology : Tutorial for higher school students). Moscow, 2002. 416 p.
3. *Lefevr, V. A.* Refleksiya (Reflection). Moscow, 2003. 496 p.
4. *Lidak, L. V.* Pedagog kak ob'ekt nauchnoy psihologii (The teacher as an object of scientific psychology). Stavropol', 2000. 189 p.

5. Psihologicheskiy slovar' (Psychological Dictionary). / Ed. by *A. V. Petrovskiy, M. G. Yaroshevskiy*. Moscow, 1990. 494 p.

Стаття надійшла до редакції 01.02.2016

О. Воронова

Концептуальные подходы к изучению понятия рефлексии

В статье обоснована актуальность исследования. Осуществлен краткий анализ последних исследований и публикаций по теме. Проведен теоретический анализ профессиональной рефлексии в научной литературе. Раскрыто понятие «рефлексия» и «профессиональная рефлексия». Рассматривается рефлексия педагога как составная часть его профессиональной деятельности, представлены различные аспекты личностной рефлексии. Показан анализ исследования по данной проблеме. Уточняется содержание понятия рефлексии с точки зрения различных психологических концепций. Представленное исследование позволяет рассматривать рефлексю как самостоятельный феномен, как элемент педагогической деятельности, как показатель уровня развития творческого потенциала педагога. Автор делает вывод, что в исследованиях педагогической психологии четко формулируется понятие «рефлексия». Исследователи, которые занимались изучением данного феномена, дифференцируют рефлексю на различные виды в зависимости от исследуемых объектов.

Ключевые слова: рефлексия, профессиональная рефлексия, саморефлексия, самопознание, самоопределение, самовоспитание.

O. Voronova

Conceptual Approaches to Studying the Concept of Reflection

The relevance of the study is proven in the article. Brief analysis of the recent researches and publications on the topic is done. Theoretical analysis of professional reflection in the scientific literature is performed. The concept of «reflection» and «professional reflection» is unraveled. The reflection of the teacher as a part of his or her professional activity is reviewed; various aspects of personal reflection are presented. The analysis of the study on this issue is presented. The meaning of reflection in terms of various psychological concepts is specified. Current research allows to consider the reflection as a separate phenomenon, as a part of educational activities, as an indicator of the level of creativity of the teacher. The author concludes that in the studies of educational psychology the concept of «reflection» is clearly formulated. Researchers, who have been studying

this phenomenon, begin to differentiate the reflection into different types based on the research objects.

Key words: reflection, professional reflection, self-reflection, self-perception, self-definition, self-education.

Рецензент – кандидат психологічних наук,
доцент Л. І. Березовська